

Şəxsiyyətin formalaşmasında ətraf mühit və təhsilin rolu

Xanım Xaqani qızı Məmmədzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
E-mail: xanim_memmedzade@bk.ru

Rəyçilər: psixol.ü.f.d., dos. L.M. Qurbanova,
psixol.ü.f.d., dos. Ü.A. Əfəndiyeva

Açar sözlər: ailə, şəxsiyyət, məktəb, ətraf mühit, tərbiyə, rol, təhsil

Ключевые слова: семья, личность, школа, среда, воспитание, роль, образование

Key words: family, identity, school, environment, upbringing, role, education

Cəmiyyətin inkişafı, qanunauyğunluqları, hadisələrin başvermə səbəbləri, hərəkətverici mexanizmi haqqında dialektik və metafizik inkişaf konsepsiyası mövcuddur. Təbii ki, insan-fərd bir varlıq kimi inkişaf edərək formalaşır. Bir çox görkəmli dünya alimləri fərdin inkişafına irsiyyət nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaqda haqlıdırlar. İnkişaf təbiət və cəmiyyət hadisələri ilə bağlıdır və hərəkətlə, tərəqqi ilə, yaradıcılıqla səciyyələnir. Bu, eyni zamanda mühit və tərbiyə ilə də şərtlənir Şəxsiyyətin inkişafı və formalaşmasında irsiyyətlə yanaşı, ətraf mühit, tərbiyə və təlim bir-biri ilə əlaqəli mühüm amillərdir. Artıq məlum olduğu kimi, irsiyyət təkcə erkən istedadlılığın deyil, həm də zehni geriliyin səbəbi ola bilər. Buna görə də bu amillər normal və istedadlı uşaqların inkişafı üçün xarici şəraitin yaradılması ilə yanaşı, əqli cəhətdən zəif olanların irsiyyətinin nəticələrini qismən də olsa kompensasiya etməyə çağırılır.

İnsanın inkişafı deyərəkən 3 mühüm əlamət-fiziki anatomik-fizioloji inkişaf, yəni insanın bioloji fərd kimi inkişafı, psixoloji inkişafı və sosial inkişaf, insanın vətəndaş-şəxsiyyət kimi yetişməsi nəzərdə tutulur. Bu əlamətlər ayrılıqda xüsusi cəmiyyət və keyfiyyət dəyərlərinə malikdir. Psixoloji inkişafa insanın idrak prosesinin, duyğuların, qavrayış və təsəvvürün, nəticə və təxəyyülün, diqqətin, nitq və təfəkkürün, hafizə və iradənin, necə təşəkkül tapması daxildir. İnsanın sosial inkişafı, onun cəmiyyətdəki iştirakı konkret adamlar və kollektiv üzvləri ilə münasibətdə özünü göstərir, ətraf aləmdə cərəyan edən hadisələrin müşahidəçisinə çevirir. Buna görə də insanın inkişafından danışarkən şəxsiyyət anlayışı önə çəkilir. Bu dəyərlər insanları mənəvi-sosial həyatda formalaşdırır və onları şəxsiyyət statusuna yüksəldir. Beləliklə, şəxsiyyət, onun maraqlarının və meyillərinin, temperamentlərinin funksional xüsusiyyətləri nəticəsində əmələ gəlmiş fərqi fərqlər sayəsində həyatda fəal mövqə tutur. İnsan dünyaya bioloji varlıq kimi gəlir, lakin bir şəxsiyyət kimi özünün fərqi həyatı və fəaliyyəti prosesində uzun və mürəkkəb yol keçərək yetkinləşir.

Şəxsiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yalnız bugünkü təcrübənin deyil, həm də pedaqoji fikrin zəngin ideyalarını nəzərə almaq lazımdır. Azərbaycan maarifpərvərləri şəxsiyyətin ən müsbət cəhətlərini onun cəmiyyətdəki münasibət və fəaliyyətində axtarmışlar, çünki münasibətlər insanın həyat təcrübəsinin nəticəsi olmaqla onun hərəkətlərini və daxili hissələrini müəyyənləşdirir. Nəticədə insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması prosesinə təsir edən amillər haqqında müxtəlif fikirlər meydana gəlmişdi. Əsrlər, min illər boyu bu amillər içərisində üstünlük irsiyyətə verilmiş və belə bir fikir irəli sürülmüşdür ki, valideynlərdə müsbət və mənfi nə varsa övladlara keçir. İrsiyyət nəzəriyyəsinin hakim olduğu dövrlərdə zəka sahibləri həmin nəzəriyyəni qəbul etməklə yanaşı, tərbiyəyə böyük əhəmiyyət verirdilər. Elmin, təhsilin, tərbiyənin böyük gücünə inanan və onu təbliğ edən Nizami Gəncəvi bəzən irsiyyətin mütləq təsirini

inkışafın əsas amili kimi götürürdü. İnsanın cəmiyyətdə düzgün tərbiyə edilməsində bir sıra amillər mühüm rol oynayır. İnsan ayrı-ayrı yaş dövrlərində fiziki, psixi və mənəvi cəhətdən müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olur, onun xarakterində müəyyən yeniliklər, dəyişikliklər yaranır. Buna görə də cəmiyyətimizin üzvü olan insan bilməlidir ki, hansı şəraitdə və hansı amillərin təsiri altında inkışaf edir, onun inkışafında irsiyyətin, mühit və tərbiyənin rolu nədən ibarətdir.

Bu məsələlərin dərinəndən öyrənilməsi və tərbiyənin roluna dair həm qədim dövrlərdə, həm də sonralar müxtəlif fikirlər irəli sürülmüş, uzun mübahisələr və tədqiqatlar aparılmışdır. Hələ qədim yunan mütəfəkkirləri Sokrat, Platon və Aristotel insan həyatında tərbiyənin böyük rolu olduğunu göstərmişlər. Platon (e.ə. 347-127-ci illər) “Qanunlar” əsərində yazmışdır: “İnsanı həqiqətən tərbiyə etsək o, ən sakit və ilahi məxluq olar”. Bununla belə, sonralar başqa fikirlər irəli sürüldü. Məsələn, orta əsrlərdə insanın inkışafında irsiyyəti həlledici amil hesab edirdilər. “İrsiyyət nəzəriyyəsi” tərəfdarları belə deyirdilər ki, insanın qabiliyyəti, zəka, ideya və əxlaqi sifətləri, iradəsi ilə xasiyyəti anadan gəlmədir. Bu keyfiyyətlər uşaq doğularkən valideynindən ona irsən keçir. O vaxtkı iqtisadi və ictimai şəraitdən irəli gələn təlimə görə, bilikli, mərifətli, bacarıqlı insanlar böyüdükdə valideynlərinə oxşamalılardırlar.

Y.A. Komenski “Böyük didaktika” adlı əsərində yazırdı: “Bizə təbiət əxlaqı verirsə də, biliyi və xeyirxahlığı vermir”. Komenski şəxsiyyətin inkışafı üçün məktəb, təlim-tərbiyə işini təkmilləşdirməyi, təlimin insan tərbiyəsi üzərində ciddi çalışmasını zəruri bilirdi.

İngilis filosofu Con Lokk (1637-1704-cü il) “İdeyaların fitriliyi” nəzəriyyəsinə qarşı çıxaraq, vaxtilə Aristotel tərəfindən qaldırılan bu ideyanın əsasında özünün məşhur “Fabula rasa” (ağ) nəzəriyyəsinə irəli sürdü. Con Lokkun fikircə, insan dünyaya gəldikdə, irsən ona heç bir qüvvə verilmir. Uşağın ruhu ağ lövhəyə bənzəyir, bu təzə ağ lövhə üzərində tərbiyə vasitəsilə hər nə istəsən yazmaq olar. Uşaqda istənilən keyfiyyəti tərbiyə etmək, yaratmaq olar.

Təhsil cəmiyyətin bütün təhsil müəssisələrinin şəxsiyyətinə məqsədyönlü təsirlərdən, sosial-mədəni mühitin təsirindən və şəxsiyyətin özünün bu prosesin fəal subyekti kimi iştirakından ibarət sosial, sosial-mədəni prosesdir. Ətraf mühit insan cəmiyyətinin inkışafı və fəaliyyətinin baş verdiyi təbii və sosial şəraitin məcmusu kimi şəxsiyyətə münasibətdə onun formalaşması və inkışafı üçün zəruri şərt kimi çıxış edir.

Təhsil mühiti şagird tərəfindən özünü uğurla həyata keçirə biləcəyi “öz” mühiti kimi qəbul edilməlidir. Tərbiyənin əsas məsələsinə gəlinə isə S. Rubinşteyn hesab edirdi ki, insanı minlərlə tellə həyatla bağlamaq ki, hər tərəfdən onun üçün əhəmiyyətli, onun üçün cəlbədic, özünün hesab etdiyi vəzifələrlə üzləşsin. Öz, onun üçün cəlb olunur. Bu vacibdir, çünki bütün əxlaqi problemlərin, davranışdakı bütün sapmaların əsas mənbəyi insanlarda biganəlik zamanı formalaşan mənəvi boşluqdur.

Ətraf mühit insanı həyatı boyu əhatə edən hər şeydir: təbii amillər (iqlim, təbii şərait və ehtiyatlar); ailə, yaxın ətraf; sosial mövcudluq şəraiti (N.P. Volkova) və ya insana kortəbii təsir göstərən və onun inkışafına böyük dərəcədə təsir edən xarici hadisələr kompleksi (N.M. Fitsula). İnsan mühitdə sosiallaşır, yəni cəmiyyətdə həyat üçün zəruri olan sosial təcrübəni, dəyərləri, norma və münasibətləri mənimsəyir, sosial əlaqələr sisteminə cəlb olunur. Şəxsiyyətin sosiallaşması problemləri sosial pedaqogika tərəfindən öyrənilir. Sosiallaşmanın əsas amillərinin dörd qrupunu müəyyən edir: 1) mikro işçilər (ailə, məhəllə və mikro-cəmiyyət, həmyaşlı qrupları, müxtəlif təhsil təşkilatları); 2) mezochinniki (ölkə bölgəsi, kənd, qəsəbə, şəhər, kütləvi informasiya vasitələri, subkulturalar); 3) makro amillər (ölkə, etnik qrup, cəmiyyət, dövlət); 4) meqaçinniki (kosmos, planet, insanlıq). Müxtəlif yaş dövrlərində müxtəlif intensivliyə malik bu amillər sosiallaşmaya, deməli, şəxsiyyətin inkışafına və formalaşmasına təsir göstərir.

Məqalənin aktuallığı. Şəxsiyyətin formalaşmasına ilk növbədə genetik faktorlar, ailə, sonra isə müvafiq olaraq məktəb, ətraf mühit, təlim-tərbiyə və digər faktorlar təsir etdiyi hamımıza məlumdur. Məqalənin də aktuallığı onun məhz bu kimi vacib bir mövzuya həsr edilməsi ilə bağlıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, məqalədə şəxsiyyətin psixoloji mahiyyəti, şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillər, bu amillər içərisində təhsil və ətraf mühitin əsas rola malik olması elmi əsaslarla təhlil edilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən orta ixtisas və orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar, eləcə də praktik psixoloqlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Məktəbliləri ailə həyatına hazırlamağın nəzəriyyəsi və təcrübəsi: Ped.ü.elm.dok. ...dis. Bakı, 1995.
2. Ailə tərbiyəsi: yaranması və inkişaf mərhələləri // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Naxçıvan: Qeyrət, 2016, № 6 (74), s. 103-105.
3. Qaralov Z.İ. Tərbiyə: prinsiplər, məzmun, metodika. I cild. Bakı: Pedaqogika, 2003.
4. Zeynalov Ə., Həsənova S., Nəzərova A. Pedaqogika və psixologiya problemləri: dissertasiya mövzuları (1992-2006). Bakı: Vahid-M MMC, 2017.
5. Выготский Л. С. Педагогическая психология. М.: Педагогика, 1991.
6. Блонский П.П. Психология как наука о поведении. М., 1924.

X.X. Mamedzade

Роль среды и воспитания в формировании личности

Резюме

Известно, что на формирование личности влияют сначала генетические факторы, семья, а затем, соответственно, школа, окружающая среда, воспитание и другие факторы. В статье «Роль среды и воспитания в формировании личности» на научной основе анализируются психологическая природа личности, факторы, влияющие на формирование личности, и главная роль воспитания и среды среди этих факторов.

X.X. Mamadzada

The role of environment and education in the formation of personality

Summary

It is known that the formation of personality is influenced by genetic factors, the family, and then, respectively, the school, the environment, upbringing and other factors. In the article "The role of environment and upbringing in the formation of personality" on a scientific basis are analyzed psychological nature of personality, factors influencing the formation of personality, and the main role of upbringing and environment among these factors.

Redaksiyaya daxil olub: 25.03.2022